

Economisch succes en overlegcultuur

bedrijfsleven en overheid in Nederland in de 20ste eeuw

1. Inleiding

Sinds de jaren 1990 kan men twisten over de vraag, hoe belangrijk nationale overheden en nationaal economisch beleid in Europa nog zijn voor de ontwikkeling en de prestaties van het bedrijfsleven. Enerzijds is er een onmiskenbare verschuiving van beleidsbevoegdheden van de nationale hoofdsteden in de Europese Unie (EU) naar - onder andere - Brussel en Frankfurt. Anderzijds zijn er redenen om aan te nemen dat daarmee de rol van de nationale regeringen in het economisch beleid nog niet is uitgespeeld. De landen van de EU blijven concurrenten. Het wegvallen van sommige beleidsmogelijkheden - bijvoorbeeld het nationaal rente- en wisselkoersbeleid, als gevolg van de invoering van Euro in 1999 - betekent vermoedelijk dat andere instrumenten van nationaal economisch beleid eerder meer dan minder belang krijgen. Thema's zijn onder andere de bemoeienis met de loon- en inkomensontwikkeling, de bewaking van de openbare financiën, de verzorging van de materiële en sociaal-culturele infrastructuur, en in het algemeen het waarborgen van een goed ondernemingsklimaat. Dit is ook van belang voor een succesvolle concurrentie met het bedrijfsleven in landen buiten de Eurozone.¹ Nederland leerde - overigens - deels al sinds 1983 leven met deze nieuwe realiteit. In dat jaar werd de waarde van de gulden *de facto* gekoppeld aan die van de Duitse Mark.²

Tegelijkertijd staan sinds de jaren 1980 de economische orde en de verhouding tussen het bedrijfsleven en de overheid in heel Europa ter discussie. Er is een tendens in neo-liberale richting, om meer te vertrouwen op de werking van de markt en minder op de mogelijkheden van overheden. Ook dit betekent niet per se dat de rol van de overheid is uitgespeeld. Tegenover meer marktgerichte modellen voor de economische orde worden meer etatistische of 'neo-corporatieve' modellen verdedigd. De staat behoudt daarin als leidende actor of als overlegpartner voor het bedrijfsleven een substantiële invloed.³ Er is ook reden om te veronderstellen dat de ontwikkeling van de economische orde een element van pad-afhankelijkheid kent. Nationale systemen die van oudsher een overwegend belang hebben toegekend aan de werking van de markt, aan economisch bestuur door overleg of aan leiding door de overheid, behouden dit karakter bij hun verdere ontwikkeling veelal in belangrijke mate.⁴ In Nederland ging de neo-liberale tendens in de jaren tachtig en negentig dan ook samen

¹ L. Delsen, *Exit poldermodel? Sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland* (Assen 2001), p. 2-3; M. van der Meer e.a., *Weg van het overleg? Twintig jaar na Wassenaar: naar nieuwe verhoudingen in het Nederlandse model* (Amsterdam 2003), p. 35-36.

² A. Wellink, 'Het presidentschap van dr. W.F. Duisenberg 1 januari 1982 - 1 juli 1997', in: A.P.D. Gruijters e.a. (eds.), *Monetaire stabiliteit en bestendigheid. Smalle marges optimaal benut* (Amsterdam 1997), p. 15, 18-19.

³ Zie bijvoorbeeld: M. Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*, Amsterdam/Antwerpen 1992; Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 7-8.

⁴ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 105. Zie ook: A. Lijphart, *Patterns of democracy. Government forms and performance in thirty-six countries* (New Haven/London 1999), p. 173-175..

met een gevestigde - en zelfs oplevende - praktijk van neo-corporatief overleg tussen de overheid en de sociale partners in het bedrijfsleven.⁵ Het *poldermodel*, dat daaruit voortkwam, staat in een lange traditie. Het is wellicht ook onderdeel van een algemene, in de Nederlandse geschiedenis gewortelde maatschappelijke en politieke cultuur van overleg en consensusvorming.⁶ *Polderen* is - omgekeerd - in de jaren 1990 een trefwoord voor de Nederlandse identiteit geworden.

Er is tegen deze achtergrond alle aanleiding voor onderzoek naar de betrekkingen tussen de overheid en het bedrijfsleven in Nederland in de twintigste eeuw. Hoe hebben die betrekkingen zich ontwikkeld? Wat is hun plaats en hun rol in de economische orde? Is er een specifiek Nederlands model van de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid? Is er verband met een meer algemene politieke en maatschappelijke cultuur van overleg en consensus? Waarin helpen - of hinderen - de overheid en de economische orde het bedrijfsleven in de concurrentie? Is het Nederlandse bedrijfsleven wat dit betreft beter of slechter af dan het bedrijfsleven in andere landen, met wellicht andere modellen van betrekkingen met de overheid? Wat zijn de meest recente ontwikkelingen en trends naar de toekomst? Moet een modelwisseling worden verwacht, met name in de richting van een meer op de vrije werking van de markt gebaseerde economische orde? Of geven een nationale overlegcultuur en een sterke pad-afhankelijkheid continuïteit aan de bestaande neo-corporatieve betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid? Het doel van het onderzoek is een monografie die aan de hand van deze vragen een breed publiek inzicht geeft in de inrichting van de Nederlandse economie, in de economische ratio en de politieke en sociaal-culturele achtergronden van die inrichting, en in het belang van de economische orde voor de positie van Nederland in Europa en de wereld.

Het onderzoeksproject *Economisch succes en overlegcultuur* maakt deel uit van het programma *Het bedrijfsleven in Nederland in de twintigste eeuw* (BINT). Andere deelprojecten van BINT betreffen de ondernemersfunctie, arbeidsverhoudingen en bedrijfscultuur, financiering en *corporate governance*, innovatie, concentratie, en de internationale verwevenheid van de Nederlandse economie. Het navolgende geeft eerst in grote lijnen een overzicht van de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid (par. 2). Vervolgens worden uitgangspunten en vragen voor het onderzoek uitgewerkt (par. 3).

2. Bedrijfsleven en overheid: een complexe relatie

De relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid is complex. Het bedrijfsleven is niet één enkele partij, en de overheid evenmin. Het bedrijfsleven en de overheid kunnen beide uiteenlopende rollen spelen. De betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid zijn een interactief proces. Dit proces ontwikkelt zich in een veelvormige context.

Bedrijfsleven en overheid in meervoud

Het bedrijfsleven en de overheid zijn geen van beide één enkele partij.⁷ Het bedrijfsleven⁸ kent (ten minste) drie niveaus - de ondernemingen, de bedrijfstakken en het bedrijfsleven als geheel - met vaak uiteenlopende wensen en belangen. Bedrijfstakken kennen ook onderlinge en interne tegenstellingen. Grote ondernemingen opereren in veel opzichten onder andere omstandigheden en kunnen andere belangen hebben dan het midden- en kleinbedrijf. Ondernemingen concurreren met elkaar. Door het hele bedrijfsleven heen is er een spanning tussen de belangen van de onderneming, zoals geïnter-

⁵ J. Visser, A. Hemerijck, 'A Dutch miracle'. *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands* (Amsterdam 1997), p. 81-116.

⁶ Zie bijvoorbeeld: I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2003), p. 8-13; J.L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1870-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000), p. 48-51, 322-329.

⁷ P.A. Hall, D. Soskice, 'Introduction', in: P.A. Hall, D. Soskice (eds.), *Varieties of capitalism. The institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001), p. 6. Zie voor Nederland bijvoorbeeld: J.E. Andriessen, S. Miedema, C.J. Oort, *De sociaal-economische besturing van Nederland*, Groningen 1970; G.H.J.M. Neelen e.a. (eds.), *De bestuurlijke kaart van Nederland. Het openbaar bestuur en zijn omgeving in nationaal en internationaal perspectief*, Bussum 1999; J. Vollebergh e.a., *Verantwoord ondernemen*, Nijmegen/Best 1999.

⁸ Het bedrijfsleven in Nederland is gedurende de hele twintigste eeuw deels verweven met ondernemingen elders. Voor het doel van dit onderzoek wordt onder 'het bedrijfsleven' verstaan: ondernemingen voorzover deze (van oorsprong) hun hoofdzetel in Nederland hebben en van daaruit in Nederland en/of daarbuiten actief zijn.

preteerd door de werkgever of de ondernemingsleiding, en van werknemers en aandeelhouders. Daarnaast melden zich sinds de jaren 1960 steeds vaker andere *stakeholders* - met name op ontwikkelings-, mensenrechten- en milieugebied - die een titel menen te hebben op grond waarvan zij tot invloed in het bedrijfsleven gerechtigd zijn. Al deze partijen benaderen de overheid met hun belangen en gezichtspunten.

In omgekeerde richting, van de overheid naar het bedrijfsleven is dit niet anders. Ook de overheid⁹ kent minstens drie niveau's - rijk, provincies en gemeenten - met op elk niveau een meervoud aan handelende partijen. Politiek, regelgeving en bestuur vormen elk een eigen sfeer met een eigen handelingspotentieel. Elke sfeer kent bovendien intern verschillende tendenties die niet per se in dezelfde richting gaan. Evident is de politieke strijd, maar ook een beleidsconcurrentie tussen - en binnen - ministeries en andere bestuursseenheden. Daarnaast zijn er andere beleids- en bestuursorganen van zeer uiteenlopende aard, die vaak omvangrijke publieke bevoegdheden hebben of anderszins belangrijke partijen voor het bedrijfsleven zijn. Men kan denken aan de waterschappen, aan publiekrechtelijke bedrijfsorganen, aan uitvoeringsorganen op het terrein van de sociale zekerheid, en aan De Nederlandsche Bank en andere toezichtorganen. Het resultaat is dat het bedrijfsleven zich bij de overheid geplaatst ziet tegenover vele verschillende actoren en beleidsrichtingen. Er kan ook sprake zijn van tegenstrijdigheden in beleid en regelgeving.

Rollen

De relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid wordt niet eenvoudiger doordat beide meer rollen tegelijkertijd vervullen. De eisen die deze rollen stellen, kunnen niet altijd met elkaar in overeenstemming worden gebracht.

De rol van het bedrijfsleven¹⁰ is in eerste instantie het tegen betaling produceren en leveren van goederen en diensten. Het voorziet daarmee enerzijds in behoeften van cliënten en anderzijds in werk en inkomen voor werknemers en eigenaren. Van oudsher wordt echter aangenomen dat de rol van het bedrijfsleven een bredere dimensie heeft, namelijk: het scheppen van welvaart voor de samenleving als geheel. Men zou tot op zekere hoogte kunnen spreken van een micro-economische en een macro-economische rol. In de laatste jaren is aan de algemene welvaartscheppende rol van het bedrijfsleven een ecologische dimensie toegevoegd. Aan het bedrijfsleven worden ook rollen en verantwoordelijkheden op immaterieel gebied en buiten de Nederlandse samenleving toegeschreven. Daarvoor kan weer worden verwezen naar de problematiek van de ontwikkelingslanden en de mensenrechten. Al deze rollen kunnen goed met elkaar samengaan, maar ook met elkaar strijdig zijn.

De overheid¹¹ is enerzijds wetgever en openbaar bestuur, en anderzijds partij in het economisch verkeer. In de rol van wetgever en bestuur is zij stimulerend (voorwaarden scheppend), corrigerend en belastend. Onder het eerste valt alles wat de bedrijvigheid in Nederland kan bevorderen, zowel binnen de landsgrenzen als op het terrein van het buitenlands beleid. In de tweede rol heeft de overheid de taak negatieve bij-effecten van de bedrijvigheid binnen aanvaardbare grenzen te houden. Te denken is onder meer aan de sociale wetgeving en het milieubeleid. Onder de belastende rol van de overheid valt niet alleen de belasting- en premiedruk in de gebruikelijke zin van het woord, maar ook de administratieve belasting van het bedrijfsleven, bijvoorbeeld als gevolg van (de privatisering van) sociale-zekerheidsregelingen. Als partij in het economisch verkeer is de overheid afnemer, opdrachtgever of producent. Het verschil tussen de eerste twee rollen is dat de overheid als afnemer 'uit het rek' koopt (van potloden tot wapensystemen), terwijl zij als opdrachtgever een specifiek product verlangt (bijvoorbeeld: de Betuweroute). De rol van de overheid als producent kent in beginsel een

⁹ 'De overheid' verwijst in het navolgende, tenzij anders is aangegeven, naar de *Nederlandse* overheid c.q. *Nederlandse* overheden. In de loop van de twintigste eeuw worden in toenemende mate ook internationale - met name Europese - organen en instellingen voor de Nederlandse samenleving overheid. Deze ontwikkeling laat op verschillende terreinen van het maatschappelijke en economische leven verschillen zien in tempo, in intensiteit en in de rollen die internationale organen en instellingen spelen. Zij is in grote lijnen - zoals aan het begin van dit paper werd aangegeven - in de jaren 1990 steeds meer dominant. In een geschiedenis van bedrijfsleven en overheid in Nederland in de *gehele* twintigste eeuw lijkt het echter aanvaardbaar de relatie van het bedrijfsleven met de *Nederlandse* overheden centraal te stellen, en de ontwikkeling van internationale overheden vooral als een contextgegeven te behandelen.

¹⁰ H.J. van Zuthem, *Inleiding in de economische sociologie. Mensen en machten in het economische leven* (Amsterdam/Utrecht 1973), p. 146-149; Vollebergh e.a., *Verantwoord ondernemen*.

¹¹ U. Rosenthal, M.P.C.M. van Schendelen, A.B. Ringeling, *Openbaar bestuur: organisatie, politieke omgeving en beleid*, Alphen aan den Rijn 1987.

breed scala aan variaties, van monopolistisch optreden naar concurrentie met het particuliere bedrijfsleven. Een voorbeeld van het eerste zijn de openbare nutsbedrijven, voordat deze in de jaren negentig werden geprivatiseerd. Een voorbeeld van het tweede is de vroegere steenkolenmijnbouw, met zowel staats- als particuliere mijnen. Het spreekt voor zichzelf dat al deze rollen soms in elkaar overlappen, maar - net als bij het bedrijfsleven - ook met elkaar strijdig kunnen zijn. Het opleggen van heffingen bijvoorbeeld kan goed passen bij de corrigerende rol van de overheid, maar in strijd zijn met het scheppen van goede voorwaarden voor het functioneren van ondernemingen.

Interactie

Tussen het bedrijfsleven en de overheid bestaat geen een-richting-verkeer - in welke richting dan ook - maar interactie. Aan beide kanten bestaan belangen en verwachtingen ten aanzien van rollen die de andere partij kan vervullen. Tot op grote hoogte is er sprake van een wederzijdse afhankelijkheid.¹² Het optreden van overheden is in veel opzichten essentieel voor het scheppen en in stand houden van een goed ondernemingsklimaat, bijvoorbeeld al door het scheppen van rechtszekerheid. Het bedrijfsleven heeft een groot aandeel in de verwezenlijking van veel overheidsbeleid, onder meer op infrastructureel gebied. Van beide kanten worden ook initiatieven genomen - al dan niet rechtstreeks ten opzichte van elkaar. Het overheidsbeleid in Nederland in de twintigste eeuw kent meer interventionistische perioden en perioden van grotere terughoudendheid. Gerichtte initiatieven van de kant van het bedrijfsleven zijn - bijvoorbeeld - de werkgeversacties in verband met het totstandkomen van de Ongevallenwet (1899-1901), het optreden van de groep-Rijkens (1953) en de open brief van negen *captains of industry* aan het kabinet-Den Uyl (1976).¹³

Er kan, in het algemeen, sprake zijn van convergentie en divergentie, van samenwerking en conflict. Het bedrijfsleven en de overheid kunnen beide ten opzichte van elkaar rechten, gezag en macht tot gelding brengen - onder meer al naar gelang zij in staat zijn consistent en met één stem op te treden. Tegelijkertijd zullen in de verhoudingen tussen het bedrijfsleven en de overheid, en binnen het bedrijfsleven en de overheid, steeds verschuivingen optreden. Factoren op het eigen terrein maar ook in de interactie tussen beide kunnen daaraan debet zijn.

Contexten

Ten slotte is de interactie tussen het bedrijfsleven en de overheid nauw verweven met ontwikkelingen in verschillende contexten.¹⁴ Dat begint al met het gegeven dat het bedrijfsleven in een institutionele - politieke, bestuurlijke en juridische - context staat die door de Nederlandse overheden werd, en voor een groot deel nog steeds wordt, gedefinieerd. Deze institutionele context structureert in belangrijke mate ook de relatie tussen bedrijfsleven en overheid. De politieke en bestuurlijke cultuur zijn mede bepalend voor de omgangscultuur in die relatie. Omgekeerd staat de overheid in een context waarin het Nederlandse bedrijfsleven een belangrijke factor is, zowel economisch als in veel andere opzichten.

Daarnaast raken vooral technologische en meer algemene sociaal-culturele ontwikkelingen de interactie tussen het bedrijfsleven en de overheid direct. Wat de technologische context betreft, zal in het bijzonder nog ter sprake komen dat de ontwikkeling van de productietechnologie - met name de industrialisatie - een belangrijke factor was in de ontwikkeling van een nieuwe economie met nieuwe verhoudingen tussen het bedrijfsleven en de overheid. De ontwikkeling van de techniek was ook mede bepalend in vele maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die - direct of indirect - gevolgen hadden voor de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid. Wat de sociaal-culturele context als zodanig betreft kan men onder meer denken aan verschuivingen in de behoefte aan collectiviteit en individualiteit in de samenleving. Deze beïnvloeden, bijvoorbeeld, de structuur van het sociaal-economisch overleg in het bedrijfsleven, ook naar de overheid toe. Daarnaast is gerefereerd aan een

¹² Hall, Soskice, 'Introduction', p. 6; A.J.A. Godfroj, N.J.M. Nelissen, 'Verschuivingen in de besturing van de samenleving: bevindingen, kernconcepten en perspectief', in: A.J.A. Godfroj, N.J.M. Nelissen, *Verschuivingen in de besturing van de samenleving* (Bussum 1993), p. 532-537.

¹³ J. Bruggeman, A. Camijn, *Ondernemers verbonden. 100 jaar centrale ondernemersorganisaties in Nederland* (Wormer z.j.), p. 61-63, 69-85; D. Hellema, *Neutraliteit & vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001), p. 185; P. Bootsma, W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht* (Den Haag 1999), p. 130.

¹⁴ Vgl. G. Johnson, K. Scholes, *Exploring corporate strategy* (Harlow 1999), p. 104-107. Zij onderscheiden politieke, economische, sociale en technologische factoren. Zie ook: Godfroj, Nelissen, 'Verschuivingen in de besturing van de samenleving', p. 535-536.

Nederlandse consensuscultuur. Heel algemeen kan 'de samenleving' - de ultieme *stakeholder* - worden gezien als een derde speler in de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid.

3. Uitgangspunten en vragen voor het onderzoek

De navolgende opzet voor het onderzoek gaat uit van de vragen die aan het begin van deze projectbeschrijving gesteld zijn. Hoe hebben die betrekkingen zich ontwikkeld? Wat is hun plaats en hun rol in de economische orde? Is er een specifiek Nederlands model van de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid? Is er verband met een meer algemene politieke en maatschappelijke cultuur van overleg en consensus? Waarin helpen - of hinderen - de overheid en de economische orde het bedrijfsleven in de concurrentie? Is het Nederlandse bedrijfsleven wat dit betreft beter of slechter af dan het bedrijfsleven in andere landen, met wellicht andere modellen van betrekkingen met de overheid? Wat zijn de meest recente ontwikkelingen en de trends naar de toekomst? Moet een modelwisseling worden verwacht, met name in de richting van een meer op de vrije werking van de markt gebaseerde economische orde? Of geven een bredere nationale overlegcultuur en een sterke padafhankelijkheid continuïteit aan de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid?

In het onderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen een generalistische behandeling van het thema en een concretisering in enkele detailstudies.¹⁵ Het onderzoek maakt gebruik van uiteenlopende theorievorming. Overkoepelend is een institutioneel-economische benadering, zoals voorgesteld door P.A. Hall en D. Soskice.¹⁶ Deze laat zich goed combineren met theorie over het openbaar bestuur¹⁷ en over de sociaal-culturele dimensie.¹⁸

Bedrijfsleven en overheid generaal

In hun inleiding op de in 2001 verschenen bundel *Varieties of capitalism* zetten Hall en Soskice uiteen dat in een economische orde een veelvoud aan actoren actief is. Deze trachten alle hun belangen te behartigen in een interactie met anderen.¹⁹ De economische interactie is in meer of mindere mate geïnstitutionaliseerd: in organisatorische kaders en formele wetten en regels, maar ook in informele regels, gebruiken en (omgangs)culturen. A.C. Zijdeveld spreekt in dat verband van instituten en instituties - van samenleving en cultuur - als gerelateerde aspecten van één sociaal-culturele werkelijkheid.²⁰ Doel van de institutionalisering is het realiseren van een zekere mate van coördinatie of ordening in de economische interactie.²¹

Modellen van economische orde

¹⁵ De andere deelprojecten van het programma BINT - de ondernemersfunctie, arbeidsverhoudingen en bedrijfscultuur, financiering en *corporate governance*, innovatie, concentratie, internationale verwevenheid - behandelen thema's die in veel gevallen ook voorwerp van overheidsbeleid zijn. Er is echter behoefte aan een behandeling van de interactie van bedrijfsleven en overheid als zodanig, vanuit een generalistisch perspectief. Tegelijkertijd zijn er terreinen van interactie tussen beide die in de andere deelprojecten van BINT niet behandeld worden. *Economisch succes en overlegcultuur* kan hier het totaalbeeld nader invullen.

¹⁶ Hall, Soskice, 'Introduction'.

¹⁷ Godfroij, Nelissen, 'Verschuivingen in de besturing van de samenleving'.

¹⁸ A.C. Zijdeveld, *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*, 's-Gravenhage 1983.

¹⁹ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 5-6; Godfroij, Nelissen, 'Verschuivingen in de besturing van de samenleving', p. 535-537. Hall en Soskice schrijven letterlijk: "to advance [...] interests in a rational way in strategic interaction with others" (p. 6; cursivering JP). Dit beperkt echter onnodig het terrein van onderzoek. Niet of niet volledig rationeel handelen is in de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid niet uit te sluiten, en onder omstandigheden te belangrijk om het buiten beschouwing te laten. Daarnaast is er om zowel praktische als theoretische redenen weliswaar veel voor te zeggen om in het onderzoek het zwaartepunt te leggen bij strategisch handelen van partijen, dat wil zeggen: handelen dat betrekking heeft op (het veilig stellen van) de vervulling van de wezenlijke rollen van partijen over een langere termijn. Maar ook niet-strategisch handelen kan voor het onderzoek relevant zijn.

²⁰ Zijdeveld, *De culturele factor*, p. 74-75.

²¹ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 9, 12-14; Zijdeveld, *De culturele factor*, p. 73-76.

Hall en Soskice onderscheiden ideaaltypisch twee modellen van institutionalisering, namelijk: dat van de liberale markteconomie (LME) en dat van de gecoördineerde markteconomie (*coordinated market economy*, CME). Een LME coördineert economische interactie hoofdzakelijk op twee manieren, namelijk: door de organisatie van economisch handelen van individuen in het kader van ondernemingen; en door het optreden van ondernemingen en andere partijen op vrije markten, onder omstandigheden van vraag, aanbod en concurrentie. Een CME vooronderstelt deze twee vormen van institutionalisering en coördinatie - zij zijn in feite de basis van iedere 'kapitalistische' economie - maar kent in belangrijke mate aanvullende vormen. Hall en Soskice spreken wat dat betreft van *second order coordination*. Doel hiervan is het mitigeren of uitschakelen van onzekerheden die voor ondernemingen en andere partijen verbonden zijn aan het optreden op markten. Ondernemingen treden daartoe in overleg of gaan een samenwerking aan. Zij doen dat onderling -- bijvoorbeeld in de vorm van kartelafspraken - maar ook met andere partijen. Belangrijke andere partijen zijn vooral de (organisaties van) werknemers en andere *stakeholders*, en de overheid. Ondernemingen en werknemers verenigen in dit verband ook zichzelf in belangenorganisaties.²² Een LME en een CME zijn dus - samenvattend - verschillende modellen van institutionalisering van economische interactie. Of anders gezegd: verschillende modellen van economische ordening. Het verschil tussen beide impliceert een verschil in de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid: in formele organisatie en regelgeving, maar ook in informele regelingen en in omgangscultuur. Hall en Soskice presenteren de Verenigde Staten en Duitsland als voorbeelden van een LME en een CME.²³

Schema 1: LME, CME en andere modellen				
Hall / Soskice	LME		CME	
Albert	Neo-Amerikaans	Labour-invloed (Groot-Brittannië)	Frans Spaans	Rijnlands
Esping-Andersen	Liberaal		Corporatief	Sociaal-democratisch
Einerhand e.a.	Angelsaksisch		Zuid-Europees	Continentaal
Nagelkerke / De Nijs	Onderhandeling		Oppositie	Integratie

Het onderscheid tussen LME en CME komt, vanuit het perspectief van de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid bezien, in veel opzichten overeen met een onderscheid dat wordt gemaakt door M. Albert, namelijk: tussen een neo-Amerikaans en een Rijnlands model. Albert onderkent echter ook nog andere modellen.²⁴ Daarnaast zijn voor deelgebieden van de economische orde enigszins vergelijkbare typologieën opgesteld, bijvoorbeeld voor *welfare state regimes* (G. Esping-Andersen), voor de arbeidsverhoudingen (A.G. Nagelkerke en W.F. de Nijs) en voor stelsels van sociale zekerheid (M. Einerhand e.a.).²⁵ Esping-Andersen gaat uit van de vraag in welke mate de arbeid binnen een gegeven model ruilbaar is, dan wel door publieke en andere regelingen beschermd wordt. Hij onderscheidt, op een schaal van minder naar meer bescherming van de arbeid, een liberaal model (VS en andere landen), een corporatief model (Duitsland e.a.) en een sociaal-democratisch model (Scandinavische landen). Einerhand e.a. onderscheiden mede op basis van het werk van Esping-Andersen een Angelsaksisch, een continentaal en een Scandinavisch model, en daarnaast een Zuid-europees model. Nagelkerk en De Nijs zien in de arbeidsverhoudingen een onderhandelingsmodel (Engeland), een oppositiemodel (Frankrijk) en een integratiemodel (Duitsland). Schema 1 geeft een overzicht.²⁶ Andere typologieën dan die van Hall en Soskice kunnen zo nodig bij het onderzoek be-

²² Hall, Soskice, 'Introduction', p. 8-12, 14-15.

²³ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 21-33.

²⁴ Albert, *Kapitalisme contra kapitalisme*, p. 22-26, 110-117.

²⁵ G. Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism* (Cambridge 1997), p. 26-29 e.a.; A.G. Nagelkerke, W.F. de Nijs, *Regels rond arbeid* (Houten 1999), p. 246-248; M. Einerhand e.a., *Sociale zekerheid: stelsels en regelingen in enkele Europese landen* ('s-Gravenhage 1995), p. 30.

²⁶ Hall en Soskice concluderen dat het CME-model meer varianten van sociale politiek kent dan het LME-model. Vgl. 'Introduction', p. 51.

trokken worden. Vooral de benadering van Esping-Andersen biedt wat dat betreft aanknopingspunten.

Hoe hebben de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid in Nederland zich ontwikkeld? Wat is hun plaats en hun rol in de economische orde? Is er een specifiek Nederlands model van de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid? Is er verband met een meer algemene politieke en maatschappelijke cultuur van overleg en consensus?

Er is een ruime literatuur die het mogelijk maakt om - althans in een aantal opzichten - de ontwikkeling van de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid in Nederland in de twintigste eeuw in kaart te brengen. De economische orde in ons land wordt daarbij veelal getypeerd als *neo-corporatief*. J. Visser en A. Hemerijck omschrijven dit neo-corporatisme als: "The extra-parliamentary political practice of ongoing negotiations between the formal representatives of the organized interests of capital and labour, facilitated by the state and conditioned upon substantive outcomes, over issues of social and economic policy-making under the primacy of the democratic constitutional state."²⁷ P.J. Katzenstein beklemtoont het belang van "an ideology of social partnership on questions of economic and social policy". Deze 'ideologie' heeft een matigend effect op de belangentegenstelling tussen werkgevers en werknemers. Zij integreert "differing conceptions of group interest with vaguely but firmly held notions of the public interest."²⁸ M. van der Meer e.a. zien in het neo-corporatisme de meest intensieve vorm van coördinatie die in een economie mogelijk is. Deze coördinatie vraagt om een veelvuldig contact tussen partijen in uiteenlopende institutionele kaders, een wederzijdse erkenning van partijen als representatieve vertegenwoordigers van legitieme belangen, een grote mate van onderling vertrouwen, en de bereidheid - met name bij werkgevers en werknemers - om op korte termijn eigen belangen ten achter te stellen bij het streven naar gemeenschappelijke oplossingen voor een langere termijn. Elk van de partijen moet bovendien in staat zijn om in eigen kring acceptatie te verkrijgen van wat in het contact met andere partijen bereikt is.²⁹

Verscheidene auteurs hebben gesignaleerd dat een neo-corporatieve gerichtheid op overleg met de werkgevers- en werknemersorganisaties in het 'maatschappelijk middenveld' vormen van centralisme en overheidsinterventie niet uitsluit. Katzenstein noemt - naast *partnership*-denken en overleg - een zekere mate van centralisatie een wezenskenmerk van neo-corporatieve systemen.³⁰ I. de Haan onderkent in Nederland sinds het begin van de negentiende eeuw een opmerkelijk actieve overheid. Hij interpreteert het Nederlandse neo-corporatisme als een eigensoortige vorm van etatisme, waarin de staat en maatschappelijke organisaties elkaar binnen een betrekkelijk gesloten systeem in een stevige (wurg)greep houden.³¹ Esping-Andersen ziet in de economische orde in Nederland een duidelijke sociaal-democratische of Scandinavische inslag.³² *Second order coordination*

²⁷ Visser, Hemerijck, *A Dutch miracle*, p. 66. De auteurs spreken overigens van 'corporatism'. Om reden van het democratische karakter van dit corporatisme - en om verwarring met het totalitaire corporatisme van de jaren 1930 te vermijden - wordt in dit onderzoek de term 'neo-corporatisme' gebruikt. Van Zanden en Van Riel (*Nederland 1780-1914*, p. 322-329) zien al een opkomend "nieuw corporatisme" in de periode 1870-1913. Zij verwijzen daarmee naar de ontwikkeling van de eerste organisaties van arbeiders en werkgevers in de zich ontwikkelende industriële samenleving in Nederland. Deze nieuwe sociale organisaties treden tot op zekere hoogte in de plaats van de rond 1800 afgeschafte oude 'corporaties' van patroons en werklieden, de gilden. Ook vanuit deze optiek verdient de term 'neo-corporatisme' de voorkeur boven 'corporatisme'.

²⁸ P.J. Katzenstein, *Small states in world markets. Industrial policy in Europe* (Ithaca/London 1985), p. 31-32. Katzenstein onderscheidt tevens uitdrukkelijk een totalitair en een democratisch corporatisme.

²⁹ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 25-27, 33-34.

³⁰ Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 31, 87-93.

³¹ De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, p. 189-210.

³² G. Esping-Andersen, *Social foundations of post-industrial economies* (Oxford 2000), p. 87. Zo ook eerder: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering* (Den Haag 1998), p. 13. Katzenstein (*Small states in world markets*, p. 98-99) meent daarentegen dat Nederland onder een aantal kleinere landen met een sterke 'welfare sector' en centrale regie in de loonvorming enigszins afwijkend is doordat - anders dan bijvoorbeeld in Scandinavië - de arbeidersbeweging er niet in slaagt om duurzaam een dominante factor in de Nederlandse politiek en samenleving te worden. De PvdA is steeds slechts voor korte perioden regeringspartij en is daarbij altijd afhankelijk van de christen-democratische partij(en). De organisatiegraad in de vakbeweging is laag.

sociale problematiek verantwoordelijk. In samenhang met de eerste sociale wetgeving komt in de vorm van de arbeidsinspectie (1889) een nieuw overheidstoezicht op ondernemingen tot stand, en met de Rijksverzekeringsbank (1901) het eerste publieke uitvoeringsorgaan op het terrein van de sociale zekerheid. Op sommige gebieden - bijvoorbeeld dat van de vakscholing en de werkloosheidsverzekering - gaan gemeenten een rol spelen die direct relevant is voor de partijen in het bedrijfsleven. Burgemeesters en commissarissen van de koningin bemiddelen nogal eens bij arbeidsconflicten. De hoofdlijnen van de inrichting van de economische orde zijn al deze tijd het onderwerp van politiek en maatschappelijk debat. Daarin staan de principes van de vrije markt, van staatsingrijpen en van een corporatieve organisatie van de economie en de samenleving tegenover elkaar. De Eerste Wereldoorlog is in veel opzichten een omslagpunt. De centrale overheid neemt een meer interventionistische rol op zich. De werkgevers- en werknemersorganisaties en de overheid vinden elkaar onder druk van de omstandigheden in verschillende vormen van geregelde samenwerking. In een klimaat dat maatschappelijke *innovatie* bevordert, leggen zij de eerste fundamenten van een overlegcultuur en van een corporatief gekleurde institutioneel-economische orde.³⁵

Het proces van maatschappelijke vernieuwing in neo-corporatieve richting wordt in de periode tussen 1918 en 1950 voortgezet. In dat verband zijn vooral drie factoren verantwoordelijk voor een verdere ontwikkeling van de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid. Op de eerste plaats is er een toenemende wederzijdse acceptatie tussen de organisaties van werkgevers en werknemers, in het bijzonder in het opkomende CAO-overleg. Aan de kant van de werknemers is er ook een groeiende bereidheid om met de werkgevers en de overheid mede verantwoordelijkheid te dragen voor de economische ontwikkeling. Ten tweede maakt de economische depressie van de jaren dertig bij alle partijen de geesten rijp voor nogmaals meer interventie van de centrale overheid, zowel op economisch als op sociaal terrein. Een uiting hiervan op institutioneel gebied is - in grove lijnen aangeduid - de splitsing van 'Landbouw, Nijverheid en Handel' in twee afzonderlijke ministeries voor Economische Zaken en Sociale Zaken met ingang van 1933. Onder druk van de recessie vervagen in het voortgaande debat over de economische orde de ideologische tegenstellingen ook voldoende om verdere pragmatische keuzen mogelijk te maken.³⁶ Ten slotte ontwikkelt zich sinds de jaren twintig het verzuilde maatschappelijke middenveld, dat op velerlei terrein het overleg en de samenwerking met de overheid aangaat. De organisaties van werkgevers en werknemers vinden daarin een plaats. De genoemde ontwikkelingen komen samen in de vestiging van een nieuw, meer uitgebreid en relatief sterk gecentraliseerd systeem van neo-corporatieve coördinatie met ingang van 1944. Een door de nationale werkgevers- en werknemersorganisaties en de regering geleide loonvorming neemt hierin een centrale plaats in. De Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad (SER) zijn de belangrijkste instellingen in het systeem van coördinatie.³⁷ De jaren 1945-1960 zijn vervolgens een bloeiperiode van de gecoördineerde markteconomie. Visser en Hemerijck spreken van een *responsieve* fase in het Nederlandse neo-corporatisme. De sociale partners en de overheid zijn gemotiveerd voor goed overleg in dienst van een door alle partijen onderschreven algemeen economisch en maatschappelijk belang, onder een sterke regie van de centrale overheid. Mede omdat er in het bedrijfsleven een vrijwel absolute sociale vrede heerst, wordt ook gesproken van het *harmoniemodel*.

In de jaren 1950 ontwikkelt zich in het bedrijfsleven en de vakbeweging echter ook verzet tegen de strakke centrale leiding in de loonvorming. Naarmate er meer welvaart te verdelen valt, met name in winstgevendende ondernemingen en bedrijfstakken, neemt dit verzet toe. In de eerste helft van de jaren 1960 ontstaat bovendien krapte op de arbeidsmarkt. Werknemers kunnen nu eisen stellen. Veel werkgevers zijn bereid om - buiten de centrale afspraken om - aan die eisen tegemoet te komen.

³⁵ Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 72; H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850 tot 1940* (Alphen aan den Rijn 1977), p. 3-153; P.G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen 1988), p. 175-186; A. den Hoed, 'Het complement der industrialisering', in: H. Binneveld (ed.), *Een zaak van vertrouwen. Arbeidsinspectie 1890-1990* ('s-Gravenhage 1991), p. 10-85; *Rijksverzekeringsbank 1901-1941*, Haarlem 1941; P. Pennings, 'Zuilen en lokale subsidies in 45 gemeenten, 1880-1913', in: W.P. Blockmans, L.A. van der Valk (ed.), *Van particuliere naar openbare zorg en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1992), p. 55-57; I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid 1914-1920*, Amsterdam 2002; N. Randeraad, 'Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters', in: J.C.H. Blom, J. Talsma, *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000), p. 150-151.

³⁶ Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek*, p. 222-265; Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, p. 1238-244.

³⁷ Visser, Hemerijck, *'A Dutch miracle'*, p. 73, 92; Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 49.

Tegen 1963 is het systeem van centrale loonvorming feitelijk failliet. De regering en de centrale organisaties van de sociale partners hebben geen andere keus, dan een per onderneming of bedrijfstak verschillende - gedifferentieerde - loonontwikkeling toe te staan. Om tegelijkertijd een ontsporing van de loonontwikkeling te voorkomen, wordt een vorm van centrale regie wel nog steeds noodzakelijk geacht. Met ingang van 1963 zoeken de centrale organisaties en de regering feitelijk vele jaren tevergeefs naar een goede balans tussen differentiatie en centrale regie. Het vinden van deze balans wordt bemoeilijkt door het maatschappelijk protest dat in de periode tussen 1965 en 1975 de kop opsteekt. Mede onder invloed van dit - vaak anti-kapitalistische - protest maakt de vakbeweging nu een andere afweging tussen werknemersbelang en algemeen economisch en maatschappelijk belang. De overlegcultuur tussen partijen in het bedrijfsleven, en tussen de overheid en partijen, moet terrein prijs geven aan een opkomende maatschappelijke conflictcultuur. Bij een teruglopende economie is het stelsel van overleg niet langer in staat gemeenschappelijke oplossingen te genereren. Visser en Hemerijck spreken van een *immobiel* neo-corporatisme, dat noodzakelijk nieuw beleid in de weg staat. Daarnaast stort het systeem van verzuilde organisatie in. In de economie en de samenleving verschuift het zwaartepunt in de beleidsvorming verder van 'de samenleving' naar een sterk expansieve en interventionistische overheid.³⁸

Geen van de partijen in de economische orde overweegt ooit serieus de optie van *disengagement* - van het geheel of gedeeltelijk opzeggen van overleg en samenwerking.³⁹ Onder druk van een nieuwe economische recessie ziet het begin van de jaren tachtig, integendeel, een nieuwe fase van *innovatie* en een herstel van het neo-corporatief overleg als gevolg van het Akkoord van Wassenaar. Vanuit een bestuurskundig perspectief wordt in breder verband een verschuiving gesignaleerd van overheidsinterventie naar overleg tussen de overheid en de samenleving, en naar zelfsturing van maatschappelijke partijen. Er volgt een tweede bloeiperiode van de gecoördineerde markteconomie (het *poldermodel*) - echter met drie verschillen ten opzichte van de eerste bloei in de periode 1945-1960. Op de eerste plaats is er als gevolg van het bescheidener optreden van de overheid meer ruimte voor de werking van de markt. Ook in de publieke sector worden marktwerking en concurrentie geïntroduceerd. Op de tweede plaats is er een proliferatie van belanghebbenden. Eerder is al verwezen naar een groeiende bemoeienis van milieu-, mensenrechten- en ontwikkelingsorganisaties met het bedrijfsleven. Binnen het bedrijfsleven worden de aandeelhouders een actieve belangengroep.⁴⁰ Ten derde is er een tendens naar individualisering. Burgers laten zich minder binden door collectieve kaders en zijn bij de vormgeving van hun leven meer gericht op het realiseren van eigen voorkeuren. Op de arbeidsmarkt maken de *full time*-baan en betrekkelijk uniforme arbeidsovereenkomsten plaats voor een grotere differentiatie in dienstverbanden. In de betrekkingen tussen de overheid en het bedrijfsleven moeten centrale afspraken en generiek beleid een stap terug doen ten voordele van decentraal overleg en specifieke regeling en besturing.⁴¹ Het bedrijfsleven en de overheid vormen al met al in de jaren tachtig en negentig eens te meer een toneel met vele actoren. De overlegcultuur kent in vergelijking met de jaren 1945-1960 echter een meer uitgesproken gerichtheid op deelbelangen en een relatief zwakke centrale regie. De economische orde kan daarom in navolging van Nagelkerke en De Nijs eerder als een *coalitiemodel* dan als een harmoniemodel worden getypeerd.⁴² Van der Meer e.a. spreken van "gecoördineerde decentralisatie".⁴³

³⁸ J.P. Windmuller, C. de Galan, A.F. van Zweeden, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht 1990), p. 85-243; L.J. de Wolff, 'Overheid en maatschappelijke organisaties: van corporatisme naar étatismes', in: J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn (eds.), *De interventiestaat. Tradities - ervaringen - reacties* (Meppel/Amsterdam 1984), p. 199-226; Ph. van Praag, 'Hoe uniek is de Nederlandse consensusdemocratie?', in: U. Becker (ed.), *Maatschappij & Nederlandse politiek: historisch en vergelijkend* (Amsterdam 1998), p. 306; Nagelkerke, De Nijs, *Regels rond arbeid*, p. 38; Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 73, 92-93, 95; W. Albeda, *Arbeidsverhoudingen in Nederland. Een inleiding* (Alphen aan den Rijn 1975), p. 120; Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 63, 70-71, 74-75, 93-94.

³⁹ Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 75-76.

⁴⁰ P. van Schilfgaarde, *Van de BV en de NV* (Deventer 2001), p. 177.

⁴¹ Visser, Hemerijck, 'A Dutch miracle', p. 92-102; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 37; Godfroj, Nelissen, 'Verschuivingen in de besturing van de samenleving', p. 508-518; J.H.J. van den Heuvel, *Overheid en beleid in Nederland. Feiten en inzichten vanuit de beleidswetenschap* (Utrecht 1994), p. 110-142; NYFER, *Moeite met de markt. Vijf marktwerkingsprojecten onder de loep*, Breukele 1999; Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 2000. Nederland in Europa* (Den Haag 2000), p. 163; R. Vinke, E. Logger, *Individualisering van arbeidsvoorwaarden. Verschil in verscheidenheid*, Den Haag 1997.

⁴² Nagelkerke, De Nijs, *Regels rond arbeid*, p. 38; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 62-63.

⁴³ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 79, 81-82.

Tegelijkertijd is de economische orde sinds de jaren negentig eens te meer onderwerp van een levendig maatschappelijk debat. Uit deze periode dateert de 'modellenstrijd', de discussie over *varieties of capitalism*. Deze draait voor een groot deel om de relatieve prestaties van economische ordes op economische en sociaal gebied, en heeft een betrekkelijk laag ideologisch gehalte.⁴⁴ Aan het einde van de jaren negentig is er echter een snel groeiend politiek gemotiveerd protest tegen een veronderstelde dominantie van het neo-liberale marktdenken.⁴⁵ Ook bij het poldermodel worden kritische kanttekeningen geplaatst. Aan het einde van twintigste eeuw lijkt het echter zijn waarde te hebben bewezen.⁴⁶

Een algemeen patroon?

Bij deze schets van de ontwikkeling van de gecoördineerde markteconomie in Nederland kunnen wel enkele vragen worden gesteld. Op de eerste plaats vindt men in het voorafgaande weerspiegeld dat de relevante literatuur zich voor een zeer groot deel richt op de betrekkingen tussen de werkgevers- en werknemersorganisaties en de overheid op centraal niveau, in verband met de sociale problematiek. Thema's zijn vooral de arbeidsvoorwaardenvorming, crisisbestrijding en de structurele ontwikkeling van de economie. Dit wordt geconcretiseerd in het loonbeleid, het industriebeleid, ander beleid inzake de productiestructuur ('Nederland Distributieland', de ontwikkeling van een 'kenniseconomie'), en de openbare financiën.⁴⁷ De context is hoofdzakelijk macro-economisch. De overheid komt in haar stimulerende en corrigerende rollen ter sprake.

De relatie tussen het bedrijfsleven en overheid bestrijkt echter een breder terrein dan dit. Zoals in paragraaf 2 van deze projectbeschrijving is aangegeven, ontmoeten het bedrijfsleven en de overheid elkaar ook op bedrijfstak- en ondernemingsniveau, en in provincies, gemeenten en andere bestuurscontexten. Er zijn meer actoren dan de centrale sociale partners en regering. De actoren van zowel de overheid als het bedrijfsleven spelen ook meerdere rollen. Een opgave voor het onderzoek is daarom, het *gehele* terrein van de betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid, op *alle* niveau's, in elk geval in grote lijnen in kaart te brengen. Te onderzoeken is, of een zo grote mate van *second order coordination* en van overleg tussen overheid en middenveld als op *sociaal*-economisch gebied, op andere deelterreinen van de economie eveneens aanwezig is. Hall en Soskice opperen de gedachte dat een - althans grotendeels - succesvol model van institutionele coördinatie als op dit terrein, gevolgd zal worden door soortgelijke coördinatiemodellen op andere gebieden.⁴⁸ Of zijn elders andere - met name meer etatistische of meer marktconforme - wijzen van interactie en coördinatie dominant. Is het centraal sociaal-economisch overleg een voorbeeld geweest voor de institutionalisering van de interactie tussen het bedrijfsleven en de overheid in het algemeen, of zijn er andere *leading sectors*? Een vraag is verder, of de ontwikkeling van de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid in ieder opzicht sterk is gestempeld door de ideologische discussies over de economische orde, zoals deze vooral naar aanleiding van de *sociaal*-economisch problematiek op nationaal niveau gevoerd zijn. Denkbaar is dat - bijvoorbeeld - op regionaal en gemeentelijk niveau meer pragmatiek heerste.

Een tweede vraag is die naar de relatie tussen de ontwikkeling van de gecoördineerde markteconomie en een verondersteld meer algemeen op overleg en consensusvorming gericht sociaal-cultureel klimaat in Nederland. Katzenstein signaleert in een aantal kleinere Europese staten een ideologische voorkeur voor maatschappelijke eenheid en overeenstemming. Deze voorkeur uit zich in

⁴⁴ Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 7-8.

⁴⁵ R. Van Stokrom, 'Netwerken voor een rechtvaardige wereld. De wortels van de anders-globaliseringsbeweging in Nederland', in: S. Poldervaart (ed.), *Leven volgens je idealen. De andere politieke van huidige sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 2002), p. 37-81.

⁴⁶ *OECD Economic Surveys* (1997-1998). *Netherlands* (Paris 1998), p. 4-7; Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 22-74, 169-174.

⁴⁷ W.J.P.M. Fase, *Vijfdeertig jaar loonbeleid in Nederland. Terugblik en perspectief. Een onderzoek naar een aantal juridische, institutionele en materiële aspecten van de arbeidsvoorwaardenvorming, mede met het oog op de vormgeving van een toekomstig arbeidsvoorwaardenbeleid*, Alphen aan den Rijn 1980; P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, Amsterdam 1980; J.W. Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*, Groningen 1990; J.W. Tellegen, M. Brouwer, *Industriebeleid*, Den Haag 1998; H.C. Wytzes, *En het geld verantwoordt alles. Een financiële geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2002), p. 52-112.

⁴⁸ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 18. Zie tevens p. 50-51.

neo-corporatief overleg op economisch gebied, maar ook in een op consensus gerichte politieke cultuur.⁴⁹ In Nederland zouden dan neo-corporatisme en coalitiepolitiek twee kanten van één sociaal-culturele medaille zijn. A. Lijphart ziet inderdaad een samenhang tussen modellen van economische ordening en van politieke organisatie en regeringsvorming. Landen met een twee-partijensysteem en een “winner takes all”-systeem van regeringsvorming - het zogenaamde *Westminster-model* - hebben klaarblijkelijk als regel een meer marktgerichte economische orde met een laag niveau van *second order coordination* hebben. Landen met een meer-dan-twee-partijensysteem en regeringsvorming door middel van coalities - het *consensus-model* - kennen in hun economische orde als regel een hoog niveau van *second order coordination*.⁵⁰ Zijdervels cultuursociologische invulling van het institutiebegrip wijst hier wellicht de weg naar een diepere samenhang. Een institutie is in zijn optiek een geobjectiveerde vorm van menselijk gedrag - denken, voelen, handelen - waarvan een dwingende kracht op individuele personen uitgaat. Hij spreekt ook van een “antropologische grondstructuur”.⁵¹ Een algemene culturele voorkeur voor overleg en consensus kan een dergelijke grondstructuur zijn en zou zich dan op verschillende terreinen manifesteren.⁵² Hierbij kan echter opnieuw de kanteekening worden geplaatst, dat Nederland naast de ‘horizontale’ overlegcultuur kennelijk ook een sterke ‘verticale’ cultuur van centralisme en overheidsingrijpen kent. Het onderzoek moet dus bedacht zijn op een werkelijkheid die complexer is dan het cliché van ‘Nederland consensusland’.

Een Nederlands model?

De vraag, of de neo-corporatieve economische orde in ons land een typisch Nederlands verschijnsel is, met lange wortels in de nationale geschiedenis, sluit hierbij aan. De literatuur wijst opnieuw op een voorkeur voor overleg en consensus, en ook op een grote mate van maatschappelijke solidariteit, die al in de periode van de Republiek voor Nederland min of meer onderscheidend zouden zijn geweest.⁵³ De Nederlandse cultuur zou om die redenen een bij uitstek gunstige voedingsbodem voor *second order coordination* kunnen zijn. Een kritische blik is echter ook hier op zijn plaats. Men kan inderdaad in het bestuur van de Nederlandse samenleving sinds de zeventiende eeuw met enige goede wil een cultuur van tolerantie, overleg en consensusvorming onderkennen. Maar van een rechtstreekse en onveranderde overerving van deze cultuur van de zeventiende naar de twintigste eeuw is geen sprake. Er zijn kortere en langere etatistische intermezzi. De overlegcultuur zelf is met name in de twintigste eeuw steeds meer met centraliserende tendensen vermengd geraakt.⁵⁴ Het Nederlandse neo-corporatisme kan daarom zeker niet *alleen* uit een nationale overlegtraditie worden verklaard. Daarnaast zijn solidariteit en een streven naar consensus geen unieke Nederlandse eigenschappen. Omgekeerd is een bedreiging van het niveau van institutionele solidariteit als gevolg van een toenemende marktgerichtheid in de economische orde sinds de jaren 1980 in Nederland even actueel als in andere landen van Europa.⁵⁵

Meer algemeen moet bij alle (veronderstelde) verschillen tussen modellen van institutionele economische ordening worden vastgesteld, dat - althans in de tweede helft van de twintigste eeuw - *alle* democratische Europese staten een vorm van gemengde economie kennen,⁵⁶ dat wil zeggen: een markteconomie met ondernemingswijze productie én een meer of minder grote mate van *second order coordination*. Volgens Katzenstein is neo-corporatisme - hijzelf noemt het ‘democratisch corporatisme’ - kenmerkend voor de economische orde in de kleine landen van Europa en in een

⁴⁹ Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 170-171.

⁵⁰ Lijphart, *Patterns of democracy*, 171-184. Zo ook: Hall, Soskice, ‘Introduction’, p. 49. Zie voor Nederland: A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968), p. 100-138.

⁵¹ Zijderveld, *De culturele factor*, p. 55, 73-74.

⁵² Zijderveld, *De culturele factor*, p. 55.

⁵³ Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 11; De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, p. 8-9; S. Bos, ‘Uyt liefde tot malcander’. *Onderlinge hulpverlening innen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief 1570-1820* (Amsterdam 1998), 312; J. de Vries, A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1850. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995), p. 754-757.

⁵⁴ D.J. Wolffram, ‘Schikken en inschikken. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling 1850-1920’, in: Blom, Talsma, *De verzuiling voorbij*, p. 102.

⁵⁵ J.P.A. van Vugt, J.M. Peet (eds.), *Social security and solidarity in the European union. Facts, evaluations and perspectives*, Heidelberg 2000; Van Praag, ‘Hoe uniek is de Nederlandse consensusdemocratie?’, p. 308.

⁵⁶ H. van der Wee, *Prosperity and upheaval. The world economy 1945-1980* (Harmondsworth 1987), p. 32-36.

enkel groter land.⁵⁷ Onder invloed van de naderende gemeenschappelijke Europese munt is in de jaren 1990 in de EU tot op zekere hoogte ook een convergentie in neo-corporatieve richting zichtbaar. In verschillende landen zijn bi- of tri-partite 'sociale pacten' overeengekomen inzake coördinatie van de loonontwikkeling en hervorming van de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid.⁵⁸ De vraag naar een eventuele uniciteit van een Nederlands model is daardoor niet per se zinloos. Een antwoord vereist echter nauwgezet internationaal vergelijkend institutioneel onderzoek, dat aan algemeenheden voorbijgaat.⁵⁹

Waarin helpen - of hinderen - de overheid en de economische orde het bedrijfsleven in de concurrentie?

Is het Nederlandse bedrijfsleven wat dit betreft beter of slechter af dan het bedrijfsleven in andere landen, met wellicht andere modellen van betrekkingen met de overheid?

Volgens Hall en Soskice schept de wijze van institutionalisering van een economische orde specifieke omstandigheden waaronder actoren binnen die economische orde tot interactie komen en hun belangen trachten te behartigen. De specifieke wijze van institutionalisering kan daarbij voor alle actoren in beginsel een begunstigende factor zijn. Hall en Soskice ontleen daaraan het concept van *comparative institutional advantage*.⁶⁰ Dit relatief institutioneel voordeel is een belangrijk onderdeel van het ondernemingsklimaat. De relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid is een aspect. De implicatie is uiteraard dat er als gevolg van de inrichting van de economische orde ook sprake kan zijn van *comparative institutional disadvantage*. De kernvraag van het onderzoeksproject is, of de wijze van institutionalisering van de economische orde in Nederland aan het Nederlandse bedrijfsleven al dan niet concurrentievoordeel heeft gegeven over het bedrijfsleven elders, en in die zin wellicht heeft bijgedragen aan economisch succes.

Er is sinds de jaren tachtig veel internationaal vergelijkend onderzoek naar de prestaties van economische ordes gedaan. Voor een deel richt dit onderzoek zich op het concurrerend vermogen en op de economische prestaties van het bedrijfsleven in verschillende landen.⁶¹ Deels staat daarbij Nederland centraal.⁶² De betrekkingen tussen het bedrijfsleven en de overheid worden hierbij als regel niet direct behandeld. Wel worden in veel gevallen factoren voor economisch succes onderzocht waarop de overheid, en een samenspel van bedrijfsleven en overheid, invloed kunnen uitoefenen. Voorbeelden zijn: de fysieke infrastructuur, de werking van de kapitaalmarkt, de mogelijkheden voor innovatie, de werking van de arbeidsmarkt, de loonkosten (waaronder met name de fiscale en sociale lastendruk), het niveau van onderwijs en scholing, de arbeidsproductiviteit, en in het algemeen het ondernemingsklimaat. Een opgaaf voor het onderzoek is, na te gaan of soortgelijk vergelijkend onderzoek ook voor eerdere perioden beschikbaar is. Eventueel kan het onderzoek van de jaren tachtig en negentig worden vertaald in variabelen van *institutional (dis)advantage*, op basis waarvan nieuw onderzoek over de hele twintigste eeuw kan worden gedaan. Uitgaande van de veronderstelling dat Nederland een overwegend neo-corporatieve economische orde kent, ligt vergelijking met een meer liberale economische orde (Groot-Brittannië) en een meer sociaal-democratische (Zweden) voor de hand. Specifieke kenmerken van een eventueel 'Nederlands model' kunnen meer reliëf krijgen als tevens een tweede neo-corporatieve economische orde (Duitsland) bij de vergelijking wordt betrokken. In navolging van Katzenstein kan worden gekozen voor vergelijking met een andere kleinere Europese staat.

⁵⁷ Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 93-94.

⁵⁸ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 50, 52.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: Katzenstein, *Small states in world markets*, p. 61 (zie ook p. 116) en 98-99; Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 11-13.

⁶⁰ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 5, 37,

⁶¹ Het werk van Albert, van Esping-Andersen en van Katzenstein is reeds genoemd.

⁶² Bijvoorbeeld: [Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid], *De Nederlandse verzorgingsstaat in internationaal en economisch perspectief*, [Den Haag 1996]; *Employment and social policies under international constraints. A study for the Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) of the Netherlands by the Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung in Berlin*, 's-Gravenhage 1996; [Ministerie van Economische Zaken], *Toets op het concurrentie vermogen 2000. Op de drempel van het nieuwe Milennium. Executive summary en achtergrondrapport*, Den Haag 2000; *OECD Economic Surveys (1997-1998). Netherlands*. Vergelijkende gegevens worden gepubliceerd door de Europese Unie en de OECD.

Twee kanttekeningen zijn echter op hun plaats. Ten eerste kunnen bij een verondersteld verband tussen modellen van institutionele ordening en economisch succes klaarblijkelijk vragen worden gesteld. Hall en Soskice menen zelf dat de prestatieniveaus van LME's en CME's niet per se heel verschillend zijn. Beide modellen van economische ordening, "seem capable of providing satisfactory levels of long-run economic performance" - althans in termen van economische groei.⁶³ Delsen concludeert dat landen met gelijksoortige instituties een verschil in economische resultaten laten zien, en landen met verschillende instituties een gelijk economisch prestatieniveau. "Geen van de modellen is altijd en overall dominant."⁶⁴ Een gegeven economie kan van decennium op decennium zeer wisselend presteren.⁶⁵ Het 'Nederlandse model' is wat dat betreft geen uitzondering. Eerder is al aangegeven dat de overlegpraktijk in de jaren vijftig en in de jaren tachtig en negentig voor het Nederlandse bedrijfsleven voordelige effecten had, maar in de jaren zestig en zeventig eerder nadelige.⁶⁶ Concrete voor- én nadelen van het Nederlandse neo-corporatisme worden in recente discussies over het poldermodel breed uitgemeten.⁶⁷ De waarde van het Nederlandse overlegmodel kan bovendien ter discussie worden gesteld omdat het onberekenbaar lijkt te zijn. Het Sociaal en Cultureel Planbureau meent, dat een heilzaam effect van de Nederlandse consensuscultuur en van andere aspecten van het poldermodel voor de economische ontwikkeling moeilijk kan worden vastgesteld. Amper te beoordelen is, wanneer en onder welke omstandigheden het model inboet aan nuttig effect voor het bedrijfsleven, en welke remedie dan mogelijk is.⁶⁸ Er is voorshands geen eenduidig antwoord op de vraag of het Nederlandse model economische schokken en conjunctuurwisselingen in de toekomst beter zal verwerken dan - bijvoorbeeld - in de jaren zestig en zeventig.⁶⁹

Comparative institutional advantage is al met al vermoedelijk wel een factor in economisch succes, maar niet de enige factor, en mogelijk ook niet de belangrijkste. Nader internationaal vergelijkend onderzoek kan hier misschien licht brengen. Een tweede kanttekening is dan echter dat de economische orde in Nederland, zoals eerder bleek, voortdurend evolueert en - bijvoorbeeld - in de loop van de twintigste eeuw, onder druk van de omstandigheden, een grote variatie kent in de mate van overheidsinterventie of voorrang voor de markt. Dit is, om een ander voorbeeld te nemen, in Groot-Brittannië eveneens het geval.⁷⁰ Ook is gebleken dat na 1945 alle democratische staten Europa een vorm van gemengde economie kennen. Het een en het ander compliceren een vergelijking van alternatieve institutionele modellen.

Wat zijn de meest recente ontwikkelingen en de trends naar de toekomst?

Moet een modelwisseling worden verwacht, met name in de richting van een meer op de vrije werking van de markt gebaseerde economische orde? Of geven een bredere nationale overlegcultuur en een sterke pad-afhankelijkheid continuïteit aan de relatie tussen het bedrijfsleven en de overheid?

Sinds de jaren tachtig trekt de Nederlandse overheid zich in het algemeen voor een belangrijk deel terug uit de samenleving. De overheid intervenueert en regisseert ook minder op economisch gebied. Ten dele heeft dit geresulteerd in een herstel van het neo-corporatief overleg met het bedrijfsleven in het begin van de jaren tachtig. Eerder is echter ook geconstateerd dat de economische orde in de jaren tachtig en negentig tegelijkertijd veel ruimte geeft aan de werking van de markt. Actoren zijn relatief sterk gericht op het zelf behartigen van eigen belangen. Er is in de economische orde een betrekkelijk zwakke centrale regie.

Aan het einde van de jaren negentig zijn er tekenen dat dit in de toekomst nog meer het geval zijn. In het arbeidsvoorwaardenoverleg, bijvoorbeeld, leiden de minder strakke sturing door de overheid en een decentralisatie van verantwoordelijkheden naar de sociale partners tot een steeds meer marktconforme wijze van loonvorming. Dit kan op termijn de neo-corporatieve coördinatie en de Nederlandse consensuscultuur wezenlijk aantasten. De trend wordt zowel van rechts (met liberale pogingen om het algemeen verbindend verklaren van CAO's te ondergraven) als van links (door een vakbeweging die zich met hard onderhandelen wil profileren) gesteund. Neo-corporatieve coördinatie

⁶³ Hall, Soskice, 'Introduction', p. 18. Zie tevens p. 50-51. De auteurs zien een duidelijker verschil tussen landen in het vermogen tot innovatie.

⁶⁴ Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 8-9.

⁶⁵ Zie voor Nederland: *OECD Economic Surveys (1997-1998). Netherlands*, p. 3.

⁶⁶ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 43-44.

⁶⁷ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 18-20, 23, 26-27, 34, 41-42, 77-78, 82-84; Visser, Hemerijck, *A Dutch miracle*, p. 63, 67-68, 71; Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 22-75, 100-122.

⁶⁸ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*, p. 19; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 17, 32.

⁶⁹ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 13, 38-39.

⁷⁰ Esping-Andersen, *Social foundations of post-industrial economies*, p. 76.

vooronderstelt dat burgers bereid zijn om zich te schikken in collectieven en in regelingen, vaak met een sterk solidariteits-element, die door en voor collectieven worden aangegaan. Eerder is echter ge- wezen op het fenomeen van de individualisering in de Nederlandse samenleving. Coördinatie - zowel door de regering als door de vakcentrales - stuit onder de werknemers op meer weerstand. Dit tast tevens de positie van de vakbeweging aan. De drang van de vakbeweging om meer marktconform te onderhandelen moet mede tegen deze achtergrond worden gezien. Daarnaast stimuleert de ontwik- keling van de Europese integratie een vervanging van coördinatie via overleg door coördinatie via de markt, bijvoorbeeld ook in de vorm van een anti-kartelbeleid.⁷¹ Een en ander zou er op kunnen duiden dat de overleg- en consensuscultuur in Nederland geleidelijk plaats maakt voor een meer nadrukkelijk door eigen belangen van actoren gestuurde onderhandelingscultuur. "Het zou" - zo menen Van der Meer e.a. - "van 'polderblindheid' getuigen om niet ook rekening te houden met het einde van [het polder]model."⁷²

Daar staat echter ook het een en ander tegenover. Op de eerste plaats is er aan het einde van de jaren negentig een toenemende kritiek op de cultuur van het marktdenken, met name als deze ten koste gaat van een doeltreffende publieke sector.⁷³ Er is in de samenleving in het algemeen een bre- de steun voor het concept van een actieve overheid die - bijvoorbeeld - garant staat voor een vol- doende sociale bescherming van de werknemers en van de burgers in het algemeen.⁷⁴ Het Sociaal en Cultureel Planbureau suggereerde in 1998 zelfs dat de verzorgingsstaat de kern van een *civil reli- gion* is: "een symbolisch middelpunt waaraan Nederlanders een gemeenschappelijke identificatie ontlenen".⁷⁵ In termen van Zijdervelds cultuursociologie zou dit betekenen dat de verzorgingsstaat, behalve een verzameling instituten, een institutie is geworden. De overheid zelf, intussen, treedt niet enkel terug. Er zijn terreinen - het milieubeleid bijvoorbeeld - waarop zij ten aanzien van het bedrijfs- leven juist *meer* actief is dan voorheen. Daarnaast heeft de privatisering van overheidstaken deels een januskop. Veel wordt bij wet gerealiseerd. Zij confronteert het bedrijfsleven ook met nieuwe publieke regelgeving.⁷⁶ Per saldo lijkt eerder sprake van een herstructurering dan van een vermindering van overheidsoptreden.⁷⁷ Op de tweede plaats is er binnen de arbeidsverhoudingen een ontwikkeling gaande die wijst in de richting van meer in plaats van minder coördinatie. Het midden- en kleinbedrijf neemt toe in betekenis, en is als gevolg van haar sterk gefragmenteerde structuur als regel gepor- teerd voor een relatief grote mate van centrale leiding in de arbeidsvoorwaardenvorming - bijvoor- beeld om schadelijke concurrentie op dat vlak te voorkomen. Ook grotere ondernemingen zijn niet blind voor de voordelen daarvan.⁷⁸

Per saldo kent de Nederlandse economie aan het einde van de jaren negentig nog altijd een sterke neo-corporatieve institutionele structuur die de werking van de markt corrigeert. Deze is effec- tief op centraal niveau en in de bedrijfstakken. J.P. van den Toren en M. van der Meer verwachten dat deze institutionalisering in de toekomst stand zal houden.⁷⁹ Eerder is al gewezen op het gegeven dat de Europese integratie - *in casu* op monetair gebied - in een aantal EU-lidstaten een ontwikkeling in neo-corporatieve richting op gang heeft gebracht.

Chronologie

⁷¹ Delsen, *Exit poldermodel?*, p. 169-172; Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 38; M. Rojer, 'Algemeen verbindend verklaren cao's. Stoppen of doorgaan?', in: *Zeggenschap. Tijdschrift over arbeidsverhoudingen*, 13(2002), nr. 1 (april 2002), p. 40-42; Van den Heuvel, *Overheid en beleid*, p. 207-209; Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quatriere sector* (Den Haag 2002), p. 10-11.

⁷² Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 45

⁷³ H. Tjeenk Willink, 'De herwaardering van het particulier initiatief. Enkele gedachten over de toe- komst van de Nederlandse non-profitsector', in: P. Dekker (red.), *Particulier initiatief en publiek be- lang. Beschouwingen over de aard en toekomst van de Nederlandse non-profitsector* (Den Haag 2002), p. 2.

⁷⁴ Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2001* (Den Haag 2001), p. 281- 282.

⁷⁵ SCP, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 117.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld: W.J.P.M. Fase, *Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte*, Deventer 1996; Th.W.J. Wildeboer, *Veranderingen in de WAO/AWW*, 's-Gravenhage 1997.

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld: *Sociale nota 2000* (Den Haag 1999), p. 14-15.

⁷⁸ Van der Meer e.a., *Weg van het overleg?*, p. 73-74.

⁷⁹ J.P. van den Toren, M. van der Meer, 'Wat bindt de onderneming?', in: M. van der Meer, J.P. van den Toren (eds.), *Wat bindt de onderneming? De belanghebbenden aan het woord* (Amsterdam 1999), p. 125-128.

De globale schets van de relatie overheid-bedrijfsleven in Nederland zal in hoofdzaak chronologisch zijn. Daarbij is te denken aan de volgende periodisering:

Schema 3: periodisering

Inleiding: Nederland aan het einde van de 19de eeuw

1. 1900-1919: naar een nieuwe economische orde

-1914: de lange 19de eeuw
1914-1919: de wortels van de overlegcultuur

2. 1919-1980: opkomst, bloei en verval van het harmoniemodel

1919-1930: liberale herleving
1930-1948: de schaduwen van gisteren

1948-1959: de magische vijfhoek

1959-1973: van de wieg tot het graf
1973-1980: een maakbare samenleving?

3. 1980-2000: het poldermodel

1980-1998: markt, markt, markt!
1998- : de opstand der horden

Epiloog: Nederland bij het begin van de 21ste eeuw

Detailstudies

Het algemene beeld van de betrekkingen tussen de overheid en het bedrijfsleven zal in enkele detailstudies worden geconcretiseerd en gedifferentieerd. Aangezien in de opzet van het onderzoek de interactie van verschillende actoren, en de organisatie van die interactie, centraal staan, ligt het voor de hand bij deze differentiatie uit te gaan van de verschillende rollen die actoren zowel aan de kant van het bedrijfsleven als bij de overheid kunnen spelen.

Jan Peet
4 november 2003